

τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀπομονωμένον εἰς τὴν ὄρεινὴν ἐσχατιὰν τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου. Ἡ ἀρχαιοτάτη ἡλικία, αἱ λατρευτικαὶ παραδόσεις, οἱ μῦθοι, αἱ πρωτόγονοι ἔξεις τοῦ ἱερατείου, τῶν Σελλῶν, περιγραφόμεναι ὑπὸ τοῦ ΟΜΗΡΟΥ (Ἰλ. Π 233 κ.εξ.), ἡ ἀρμονικὴ κυρίως κατασκευὴ τοῦ οἰκοδομήματος τῆς λατρείας καὶ ἡ διατήρησις τῆς παναρχαίας μαντικῆς δρυὸς καθίστων τὸ Ἱερόν ἐν τῶν ἀξιολογωτέρων καὶ σεβασμιωτέρων θρησκευτικῶν κέντρων τῆς Ἑλλάδος, ὥστε δικαιολογημένως ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (I 17, 5) μνημονεύει ὀνομαστικῶς τοῦτο μόνον ἐκ τῶν Ἱερῶν τῆς Ἡπείρου ὡς ἄξιον θείας: *Γῆς δὲ τῆς Θεσπρωτίδος ἔστι μὲν πον καὶ ἄλλα θείας ἄξια ἱερόν τε Διὸς ἐν Δωδώνη καὶ Ἱερά τοῦ θεοῦ φηγός.*

Ι. Η ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Εἰς παλαιότεραν ἐργασίαν του ὁ μεγάλος ἐρευνητὴς τῆς ἀρχαίας θρησκείας M. NILSSON χαρακτηρίζει τὴν Δωδώνην «νησίδα ἑλληνικὴν» ἐν μέσῳ βαρβάρων¹. Τελευταίως ὁμοίως διαγράφει καὶ τὴν νησίδα ταύτην ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνογραφικοῦ χάριτος².

Ἡ παροῦσα ὁμοίως μελέτη μᾶς ὀδηγεῖ εἰς ἀντίθετον διαπίστωσιν, διότι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἱεροῦ, εἰς ὅσῃν τοῦλάχιστον χρονικὴν ἀναδρομὴν κατέστη δυνατὴ ἡ παρακολούθησις των, ἔχουν τὰ παράλληλά των εἰς πλεῖστα ἑλληνικὰ Ἱερά.

Ἡ μορφή τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν, πάντως δὲ ἀπὸ τῶν τελευταίων γεωμετρικῶν χρόνων, συγκειμένη ἐξ ἀπλοῦ περιβόλου-τεμένους, δὲν ἀφίσταται τῶν λοιπῶν Ἱερῶν. Παρατηρεῖται βεβαίως ἔνεκα τῆς συντηρητικότητος τοῦ πολιτισμοῦ ἐπίμονος διατήρησις παλαιῶν τύπων· ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ μοναδικὴν ἐξαιρέσιν, διότι τοιαύτη ἦτο καὶ ἡ μορφή πολλῶν Ἱερῶν τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος³. Οὔτε ἄλλωστε ἡ συντηρητικότης τοῦ πολιτισμοῦ, ὀφειλομένη εἰς τὴν γεωγραφικὴν ἰδιομορφίαν τῆς Ἡπείρου, μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἐθνολογικῆς τῆς ὑφῆς. Ὁ τύπος τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τεμένους δὲν μετεβλήθη καὶ κατὰ τὴν ἑναρξιν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ μέχρι τῆς δύσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Δὲν εἶναι διάφορος καὶ ἡ ἱστορία τῆς λατρείας τοῦ Ἱεροῦ, περὶ τῆς ὁποίας ἐν συντομίᾳ ἔγινε παρεμπιπτόντως λόγος.

Εἰς τὴν Δωδώνην διακρίνονται σαφῶς τρεῖς λατρευτικαὶ φάσεις, ἡ λατρεία τοῦ Διός, καλύπτουσα τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους καὶ μέχρι τῆς τελευταίας μυκηναϊκῆς περιόδου πιθανώτατα, καὶ αἱ ἀρχαιότεραι ταύτης λατρεῖαι τῆς Δρυὸς καὶ τῆς Γῆς.

Περὶ τῆς λατρείας τῆς Δρυὸς διετυπώσαμεν τὴν γνώμην ἀνωτέρω ὅτι αὕτη ἔφθασε πιθανώτατα ἐκ Βορρᾶ. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ἀναγκαίως καὶ τὸν βαρβαρικὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ἀρχαιοτάτη μινωικῆς προελεύσεως δένδρολατρεία πολλῶν Ἱερῶν τῆς νοτίας Ἑλλάδος δὲν ἀποκλείει τὸν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα τούτων κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους. Ἄλλωστε ἡ ἐκ Βορρᾶ δρυολατρεία δυνατὸν νὰ μετεφέρθη εἰς τὴν Δωδώνην ὑπὸ τῶν πρώτων Ἰνδογερμανικῶν ἑλληνικῶν

¹ Studien, σ. 6 καὶ 34 κ.εξ.

² G. Gr. Rel. I², σ. 427.

³ W. DINSMOOR, ἔ.α. σ. 43, ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 45

φύλων. Τοιαῦτα λείψανα παλαιᾶς λατρείας δρυὸς συναντῶμεν εἰς τὸ Ἱερόν τοῦ Λυκαίου Διὸς τῆς Ἀρκαδίας¹ καὶ πιθανῶς εἰς αὐτὴν τὴν Ὀλυμπίαν, τῶν ὁποίων ἐν τούτοις τὴν ἑλληνικότητα δὲν δυνάμεθα νὰ ἀμφισβητήσωμεν.

Ἐπιβιώσεις τῆς ἀρχαιοτάτης ταύτης λατρευτικῆς περιόδου εἶναι μερικὰ σύμβολα, διατηρηθέντα καθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν περίοδον, ὅπως ἡ δρυς, χρησιμεύσασα ὡς κατοικία τοῦ νέου θεοῦ, ὁ λάβρος καὶ αἱ περιστεραί, ὁ ταῦρος καὶ ὁ κάπρος².

Ἀναμφισβήτητος εἶναι ἐπίσης ὁ χθόνιος χαρακτήρ τῆς λατρείας, συνήθης εἰς τὰ ἑλληνικὰ Ἱερά, ὅπου ἐλατρεύθη ἡ προϊστορικὴ Μεγάλῃ Θεᾷ. Ἴσως εἰς κανένα ἄλλο ἑλληνικὸν Ἱερόν δὲν συναντῶμεν τόσας πολλὰς προϊστορικὰς ἐπιβιώσεις, ὅσας εἰς τὴν Δωδώνην.

Ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομα τῆς Διώνης, τῆς συνεύνου τοῦ Διός, ὅπως καὶ ἡ ἐπίκλησις Νάιος, φέρουν τὴν σφραγίδα τῆς ἀρχαιοτάτης ἑλληνικότητος. Ἡ λατρεία τῆς Διώνης δὲν φαίνεται εἰσαχθεῖσα μεταγενεστέρως, ἀλλ' εἶναι ἡ διάδοχος τῆς προϊστορικῆς γυναικείας θεότητος, τῆς θεᾶς Γῆς-Φύσεως, διαμορφωθεῖσα κατὰ τοὺς τελευταίους μυκηναϊκοὺς χρόνους, συμφώνως πρὸς τὰς πατριαρχικὰς ἀντιλήψεις τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς κοινωνίας τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων, καὶ λαβοῦσα τὸ ἀντίστοιχον τοῦ κυριαρχοῦ Διὸς ὄνομα³. Δὲν εἶναι λογικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι αὕτη εἰσήχθη βραδύτερον, ὅτε ὡς σύζυγος τοῦ Διὸς κυριαρχεῖ ἡ Ἥρα.

Ἡ ἐπίκλησις Νάιος καὶ Φηγωναῖος σχετίζεται, ὡς εἶδομεν, μὲ τὸ ρῆμα ναίω=κατοικῶ. Τὸ μνημονευθὲν χωρίον τοῦ ΗΣΙΟΛΟΥ, ναῖον δ' ἐν πνυμένι φηγοῦ, παρέχει τὸ ἐτυμολογικὸν αἷτιον καὶ ἀποτελεῖ ἐπομένως σοβαρὰν ἔνδειξιν περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῶν ὀνομάτων τούτων.

Τὴν ἑλληνικότητα προσέτι τοῦ Ἱεροῦ ὑποδεικνύουν αἱ μυθολογικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ παραδόσεις, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἴδρυσιν καὶ τὴν ἱστορίαν τούτου. Μερικὰ ὅμως ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστεραι, ἐκ λόγων πολιτικῆς σκοπιμότητος ἐπινοηθεῖσαι.

Εἰς τὴν τελευταίαν κατηγορίαν ἀνήκουν οἱ συνδεόμενοι μὲ τοὺς Μολοσσοὺς μῦθοι, τῶν ὁποίων ἡ κυριαρχία ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ ἀρχεται μὲ τὴν ἑναρξιν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. ἢ περὶ τὸ τέλος τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. Εἰς χαλκὴν πλάκα τῶν χρόνων τῆς βασιλείας τοῦ Πύρρου (CARAPANOS, σ. 39, 196 κ.ἐξ., πίν. XXII), τὴν ὁποίαν ἀνέθεσαν εἰς τὸν Δία τῆς Δωδώνης ὁ Ἀγάθων ἐκ Ζακύνθου, υἱὸς τοῦ Ἐχεφύλου, καὶ τὸ γένος αὐτοῦ, ἀναγράφεται ὑπερηφάνως ὅτι οἱ ἀφιερῶνται ὑπῆρξαν πρόξενοι τῶν Μολοσσῶν ἐπὶ τριάκοντα γενεᾶς (1000 ἔτη), τῆς πρώτης γενεᾶς ὑπολογιζομένης ἀπὸ τῆς Τρωάδος Κασσάνδρας, ἱεροπόλου τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἀδελφῆς τοῦ Τρωὸς ἥρωος Ἐκτορος⁴. Κατ' ἄλλην

1 ΠΑΥΣ. VIII 38, 4. M. NILSSON, G. Gr. Rel., I², σ. 117 καὶ 400.

2 Εἰς ταῦτα προσθετέον καὶ τὸ Κέρας τῆς Ἀμαλθείας ἐπὶ νομισμάτων τῶν Μολοσσῶν τῶν ἀπὸ τοῦ 350 κ.ἐξ. χρόνων, P. FRANKÉ, Die antiken Münzen von Epirus, σ. 95-96, σ. 101-102, κατηγορία IV, 1-3.

3 Πρβλ. ΕΥΡΙΠ. Ἀρχέλαος (ἐκδ. E. Siegmann, ἀπόστ. α Col. II, στ. 47-48): τῆς δ' ὀμωνύμου Διὸς πρό-

πολος Διώνης εἶπε Τημένω τάδε. Ἀντιθέτως ὁ M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 427, ὑποσ. 4, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Διώνη εἰσήχθη μεταγενεστέρως εἰς τὴν μυθολογίαν καὶ τὴν λατρείαν (ιδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 127 κ.ἐξ.).

4 CARAPANOS, Dodone, σ. 39 καὶ 196 κ.ἐξ. (EGGER), πίν. XXII. Ἡ ἀποψις τοῦ CHRIST (Rheinisches Museum für Philologie 33, 1878, σ. 612), ὅτι ἡ γενεὰ τοῦ Ἀγάθωνος προῆλθεν ἐκ τῆς σχέσεως τοῦ Ἀπόλλωνος

μαρτυρίαν (ιδεῖ καὶ ἄνωτ. σ. 125-6) ὁ Τρῶς ἦρως Αἰνεΐας κατὰ τὸ περιπετειῶδες ταξίδιον τοῦ φθάνει μετὰ τῶν συντρόφων τοῦ εἰς Δωδώνην, προερχόμενος ἐξ Ἀμβρακίας, διὰ τὴν πληροφορηθῆ παρὰ τοῦ θεοῦ περὶ τῆς ἀποικίας, τὴν ὁποίαν μέλλει νὰ ἰδρύσῃ (ΔΙΟΝ. ΑΛΙΚ. Ι 51). Ἐκεῖ συναντᾷ τὸν Ἑλενον καὶ τοὺς λοιποὺς Τρῶας συντρόφους τοῦ. Τοῦ γεγονότος τούτου μαρτύρια ἐδεικνύοντο ἐν Δωδώνῃ κρατῆρες χαλκοῖ ἐπιγραφαῖς πάνυ ἀρχαίαις, δηλοῦντες τοὺς ἀναθέντας ¹.

Ἀμφότεραι αἱ περιεργοὶ παραδόσεις ἔχουν κοινὴν προέλευσιν, τὸ μυθολογικὸν γενεαλογικὸν δένδρον τῆς βασιλικῆς δυναστείας τῶν Μολοσσῶν. Κατὰ τὰς συχνὰς ἀρχαίας μαρτυρίας, ὁ Νεοπτόλεμος, ὁ μόνος υἱὸς τοῦ Ἀχιλλέως, ἐπιστρέφων ἐκ Τροίας, ἐγκατεστάθη ἐν Ἠπειρῷ, φέρων μεθ' ἑαυτοῦ ὡς λάφυρον πολέμου τὴν Ἀνδρομάχην, τὴν χήραν τοῦ Ἑκτορος. Ἐκ τῆς σχέσεως ταύτης ἐγεννήθη ὁ Μολοσσός (ΕΥΡΠ. Ἀνδρομάχη, 1243 κ.ἐξ.), ἐκ τοῦ ὁποίου κατήγετο ἡ ἔνδοξος δυναστεία τῶν Μολοσσῶν. Τοῦ Νεοπτολέμου ἀγρίως δολοφονηθέντος ἐν Δελφοῖς, τὴν χήραν Ἀνδρομάχην ἔλαβεν ὡς σύζυγον ὁ Ἑλενος, ἀδελφὸς τοῦ Ἑκτορος καὶ τῆς Κασσάνδρας. Ἡ πολιτικὴ σκοπιμότης ἀμφοτέρων τῶν μυθολογικῶν παραδόσεων εἶναι εὐκρινής. Οἱ Μολοσσοί, γενόμενοι κύριοι τοῦ Ἱεροῦ (περὶ τὸ 400 π.Χ.), ἐπενόησαν τοὺς μύθους, ἵνα διὰ τῶν «ἥρωικῶν» τούτων τίτλων κατοχυρώσουν τὴν κυριαρχίαν των ἐπ' αὐτοῦ Οἱ μῦθοι οὗτοι λοιπὸν δὲν εἶναι ἀρχαιότεροι τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ἤτοι τοῦ χρόνου τῆς καταλήψεως τῆς Δωδώνης ὑπὸ τῶν Μολοσσῶν. Μάλιστα ἡ περὶ τοῦ Αἰνεΐου παράδοσις, ὡς συνδεομένη μετὰ τῆς Ἀμβρακίας, τὸ πρῶτον ὑπαχθείσης ὑπὸ τοὺς Μολοσσοὺς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου (295 π.Χ.), εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπινοήσις τοῦ Ἠπειρώτου Προξένου (3^{ου} π.Χ. αἰ.), ἱστορικοῦ τῆς αὐτῆς τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου, πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως καὶ ἡ Ἀμβρακία ἀποκτήσῃ τοὺς μολοσσικοὺς μυθολογικοὺς τίτλους καὶ συνδεθῇ μετὰ τῆς Δωδώνης δι' ἀρχαιοφανῶν ἥρωικῶν παραδόσεων ².

Ἀρχαιότερον ὅμως τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. εἶναι ἀσφαλῶς τὸ προ-μολοσσικὸν μυθολογικὸν στρῶμα, τὸ συνδεόμενον μὲ τὰς θρησκευτικὰς παραδόσεις τῶν Θεσπρωτῶν καὶ μὲ τὴν ἴδρυσιν τοῦ Ἱεροῦ, ἀνερχόμενον δὲ εἰς τὴν 2^{αν} π.Χ. χιλιετηρίδα.

Εἶδομεν ἄνωτέρω (σ. 95-96) ὅτι ἡ παράδοσις τοῦ ΗΡΟΔΟΤΟΥ (II 52 κ.ἐξ.) περὶ

μὲ τὴν Κασσάνδραν, ὀρθῶς ἀποκρούεται ὑπὸ τῆς J. DANKREUX, La légende de la prophétesse Cassandre d'après les textes et les monuments (Bibl. de la Faculté de Philos. et Lettres de l'Univ. de Liège 94, 1942), σ. 86, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει τὴν ἀποψιν (σ. 86-87), ὅτι πρόγονος τοῦ Ἀγάθωνος θὰ ὑπῆρξε καρπὸς τοῦ ἀνοσίου βιασμοῦ τῆς Τρῳάδος ἱερείας ὑπὸ τοῦ Αἴαντος τοῦ Λοκροῦ. Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Αἴαντος δηλαδὴ ἀπέτιον ποινὴν διὰ τὸ διαπραχθὲν ἀνοσιούργημα ἀποστέλλοντες ἐπὶ 1000 ἔτη εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Ἰλίου δύο παρθένους (ΛΥΚΟΦΡ. Ἀλεξ. 1141-1173). Ἐπὶ τῇ συμπληρώσει χιλιετηρίδος τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἀγάθωνος εἰς τὴν Δωδώνην σημαίνει τὴν λύσιν τῆς ποινῆς. Ἄλλ' οὔτε ἡ ἐξήγησις αὕτη εἶναι δυνατὸν ἐπίσης νὰ γίνῃ δεκτὴ. (Σχετικῶς πλεονα εἰς τὴν μελέτην μου περὶ τῶν γενεαλογικῶν μύθων τῶν Μολοσσῶν.)

¹ Εἶναι πιθανωτάτη ἡ ὑπόθεσις, ὅτι οἱ χαλκοὶ κρα-

τῆρες τοῦ Αἰνεΐου εἶναι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τῶν ὑστέρων γεωμετρικῶν χρόνων, ἰστάμενοι ἐπὶ τῶν χαλκῶν τριπόδων, περιεστοίχιζον τὴν ἱεράν φηγόν (εἰκ. 91-92), ἀντικατασταθέντες κατὰ τὸ γ' τέταρτον τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος διὰ τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου. Διαφυλαχθέντες λόγῳ τῆς ἱερότητος τῶν σκευῶν ἐντὸς τοῦ ναοῦ ἢ ἀλλαγῶν, συνεδέθησαν ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνάγεται, ὡς πιστεύω, ὁ περὶ Αἰνεΐου καὶ Δωδώνης μῦθος, μὲ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Τρῳῆος ἦρως ἕνεκα τῆς ἀρχαιοπρεπείας των. Ἡ ξενότροπος διακόσμησις τῶν τριπόδων (ιδεῖ σ. 126, ὑποσ. 1) καὶ αἱ ἐπὶ τῶν χειλέων τῶν κρατῆρων (λεβήτων) ἰστάμεναι περιόδου καθίστων τὴν μυθικὴν παράδοσιν πιστευτήν.

² Πλεονα εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν ἄνωτέρω μελέτην μου, Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν.

τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ὑπὸ περιστερᾶς ἐξ Αἰγύπτου ἀποτελεῖ παραποίησιν τῆς πλέον ἀξιοπίστου ἐγκωρίου παραδόσεως περὶ τριῶν περιστερῶν, ἀπεικονιζομένων ἐπὶ τῆς γῆς (εἰκ. 79) ἑκατέρωθεν τοῦ κορμοῦ καὶ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς φηγοῦ εἰς τὸ γνωστὸν χαλκοῦν νόμισμα τοῦ τέλους τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

Ταύτην τὴν φηγὸν, ἀρχικῶς θεότητα, ἐπεχείρησε νὰ κόψῃ διὰ πελέκεως δρυτόμος τις, ὁ Μανδύλας, ὀργισθεὶς κατὰ τοῦ δένδρου, ἀποκαλύψαντος τὴν ὑπ' αὐτοῦ κλοπὴν βοσκημάτων γείτονος βουκόλου¹. Τότε ἡ πέλεια, ἀνακύψασα ἐκ τοῦ δένδρου, παρήγγειλεν εἰς αὐτὸν νὰ μὴ ἐπιχειρήσῃ τὸ ἀνοσιούργημα τοῦτο. Ἡ παράδοσις φαίνεται νὰ εἶναι παραλλαγή ἀρχαιοτέρου μύθου, συνδέοντος τὸν δρυτόμον Ἕλληδὸν (ἐπώνυμον τῶν Σελλῶν) μετὰ τῆς δρυός, τῆς περιστερᾶς καὶ τοῦ πελέκεως². Ὁ πέλεκυς (λάβρος) εἶναι τὸ ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου θύεται εἰς τὴν Μεγάλῃν Θεᾶν τῆς Κρητομυκηναϊκῆς λατρείας ὁ ἱερός ταῦρος, τοῦ ὁποίου ἐπίσης ἱκανὰ στοιχεῖα ἀνευρίσκωμεν εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἡλείου, περιστερὰ δὲ ἡ ἐπιφάνεια τῆς Θεᾶς, αὐτὴ ἡ Θεά. Ὡστε ἀρχικὸς πυρὴν τοῦ μύθου εἶναι ἡ ἀντίθεσις τοῦ Ἑλλοῦ, ἐπώνυμου τοῦ φύλου τῶν Σελλῶν, πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Δρυός, ἐπιχειροῦντος νὰ κόψῃ ταύτην. Ἡ ἐπιφάνεια ὁμοίως τῆς Θεᾶς Γῆς (περιστερᾶς) ἀποτρέπει αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ἐγκληρώματος καὶ σφίξει τὸ θεῖον δένδρον. Πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀνευρίσκονται εἰς τὴν λατρείαν τῆς Δωδώνης. Ἰκανὸς ἀριθμὸς λιθίνων προϊστορικῶν πελέκεων καὶ χαλκῶν λάβρεων³, ὁμοιωμάτων περιστερῶν καὶ ἀπεικονίσεις τοῦ ἱεροῦ ταύρου ἐντὸς στεφάνου δρυός ἐπὶ Ἡπειρωτικῶν νομισμάτων, μαρτυροῦν περὶ τῆς σχέσεως τῆς Γῆς πρὸς τὴν λατρείαν ἐν Δωδώνῃ.

Σύντομος ἀναδρομὴ εἰς τὴν παλαιότεραν λατρείαν τῆς Ὀλυμπίας καθιστᾷ φανερὰ τὰ κοινὰ σημεῖα τῶν δύο παναρχαίων Ἱερῶν εἰς τὰ δύο πέρατα τῆς δυτικῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου⁴.

Ἡ στενὴ ὁμοιότης τῆς τοπικῆς μονοχρώμου κεραμεικῆς τῶν μεσοελλαδικῶν χρόνων καὶ τῆς ἀμαυροχρώμου γραπτῆς τύπου Μπουμπούστι τῶν ὑστεροελλαδικῶν χρόνων μαρτυρεῖ περὶ τῆς συγγενείας τῶν φύλων, τὰ ὁποῖα ἐγκατεστάθησαν κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ⁵.

Καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν ἐπίσης εἶχε προηγηθῆ τῆς λατρείας τοῦ Διὸς ἡ χθονία λατρεία τῆς Γῆς (ΠΑΥΣ. V 14, 10) ἐπὶ τῶν νοτιοδυτικῶν ὑπωρείων τοῦ Κρονίου⁶,

¹ Πρόξενος εἰς ΣΧΟΛ. Ὀδυσσ. ξ 327.

² Β. SCHWITZER, Herakles, 1922, σ. 48 κ.ἐξ. Α. LBSKY, Wiener Studien, 46 47, 1927-29, σ. 48 κ.ἐξ. Ἰδὲ καὶ σ. 22, ὑποσ. 1.

³ Τοιοῦτοι χαλκοὶ διπλοὶ πελέκεες εὐρέθησαν εἰς τὴν Δωδώνην (ΠΑΕ 1952, σ. 290, εἰκ. 12-12α. Τὸ Ἔργον 1959, σ. 76, εἰκ. 81 τῆς ΥΕ III περιόδου πιθανῶς· πρβλ. W. HEURTLER, Preh. Maced., σ. 231, εἰκ. 104bb). Σχετικῶς καὶ ἀνωτέρω σ. 22, ὑποσ. 1.

⁴ Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκτυπώσεως τῆς παρούσης ἐργασίας ἔλαβον γνῶσιν τῆς μελέτης τοῦ Η. V. HERMANN, Zur ältesten Geschichte von Olympia, AM 77 1962, σ. 3-34, ἡ ὁποία συνοψίζει τὰ συμπεράσματα τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν περὶ τῆς ἀρχαιότητος λατρείας τῆς Ὀλυμπίας. Κατωτέρω παραπέμπομεν κυρίως εἰς τὴν ἐργασίαν αὐτήν, ἔνθα καὶ πλήρης

βιβλιογραφία.

⁵ FR. WEGGE, AM 36, 1911, σ. 164 κ.ἐξ. καὶ 175-176, εἰκ. 20 b, c (Ὀλυμπία). Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1951, σ. 178-183, 1952, σ. 369-374 (Καστορίτσας).

⁶ HERMANN, ἔ.ἀ. σ. 10-12. Προϊστορικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ λατρεία τῆς Εἰλειθυίας μετὰ τὸν παῖδα Σωσίπολιν (ΠΑΥΣ. VI 20, 4 κ.ἐξ.), τῆς ὁποίας τὸ Ἱερόν ταυτίζει ὁ HERMANN (ἔ.ἀ. σ. 7-10, εἰκ. 1) μετὰ τὰ εἰρήπια τοῦ ἀρχαίου ναῖσκου, δυτικῶς τοῦ θησαυροῦ τῶν Σικωνίων, καὶ μετὰ τὸν πρὸς Νότον βωμόν. Ἀβέβαιος ὁμοίως εἶναι ὁ χρόνος τῆς ἐμφανίσεως τῆς λατρείας τῆς Ἡρας, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν ἄποψιν ἔφθασεν εἰς τὴν Ἄλτιν μετὰ τὰ δωρικὰ φύλα, συγχρόνως μετὰ τὸν Δία, διότι κατὰ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ (V 16, 1) τὸ Ἱεραῖον ἐκτίσεν ὁ Ὄξυλος ὀκτὼ ἔτη μετὰ τὴν κατάληψιν ὑπ' αὐτοῦ τῆς βασιλείας.

ἀναγομένη εἰς τοὺς μεσοελλαδικοὺς χρόνους ἢ καὶ ἐνωρίτερον, συμφώνως πρὸς τὰ τελευταῖα εὐρήματα ὑπὸ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ σταδίου ¹.

Καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν προσέτι δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν παλαιοτάτην δεινρολατρείαν, συνδεομένην μὲ τὴν ἀγριελαίαν τοῦ Ἡρακλέους, ἢ ὁποία εὐρίσκετο βορείως τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, πλησίον τοῦ Πελοπίου (ΠΑΥΣ. V 14, 3) ², ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τὴν δ ρ ὕ ν, συμφώνως πρὸς μερικὰς ἐνδείξεις, τὰς ὁποίας εἶναι δυνατὸν νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῶν εἰδήσεων τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ ³.

Τῆς λατρείας ταύτης ἀνάμνησις διετηρήθη πιθανώτατα εἰς τὸν μῦθον περὶ τοῦ φόνου τοῦ Οἰνομάου, ἐκπροσωποῦντος τὴν παλαιότεραν λατρείαν, ὑπὸ τοῦ Πέλοπος, ἐπωνύμου τῆς χώρας, συμβολίζοντος τὴν ἐπικρατήσαν νέαν λατρείαν κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ⁴. Ἀντίστοιχος εἶναι ὁ μῦθος τοῦ Ἑλλοῦ, ἐπιχειρήσαντος νὰ κόψῃ διὰ τοῦ πελέκεως τὴν ἱερὰν φηγὸν τῆς Δωδώνης, εἰς τὸν ὁποῖον διεκρίναμεν τὸν ἀνταγωνισμὸν τῆς νέας θεότητος κατὰ τῆς παλαιότερας δεινρολατρείας. Εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν ἔξαρμα τοῦ Κρονίου ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (V 14, 10) ἀναφέρει Ἱερὸν τῆς Γῆς, τὸ Γαῖον, μὲ βωμὸν ἐκ τέφρας καὶ χάσμα γῆς (τὸ στόμιον) ⁵, ὡς καὶ τὴν ὑπαρξιν ἐκεῖ ἀρχαιοτάτου μαντείου τῆς Γῆς, τὸ ὁποῖον ἔχαιρε μεγάλου σεβασμοῦ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ ⁶. Οἱ χρησμοὶ ἐνταῦθα ἐδίδοτο εἴτε δι' ἐμπυρομαντείας εἴτε διὰ φθόγγων καὶ ἤχων ⁷, ὡς περίπου ἐν Δωδώνῃ διὰ τοῦ θροῖσματος τῶν φύλλων τῆς φηγοῦ, τῆς πτήσεως καὶ τῶν κρωγμῶν τῶν περιστερῶν. Ἀμφότερα τὰ Ἱερά ὄφειλον τὴν παλαιότεραν φήμην τῶν εἰς τὴν λειτουργίαν μαντείου.

Ἡ παρουσία εἰς τὴν Ἄλτιν πολυαριθμῶν χαλκῶν τριπόδων ἀπὸ τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων καὶ ἐξῆς ὑποβάλλει τὸ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖον πρῶτος ἔθεσεν ὁ FURTWÄNGLER (ἀνωτ. σ. 126), ἐὰν οὗτοι συνδέονται ὄντως μὲ τὴν λειτουργίαν τοῦ μαντείου, ἅποψις τὴν ὁποίαν ἐνισχύουν οἱ μαντικοὶ τρίποδες τῆς Δωδώνης ⁸.

¹ Πρβλ. δσπρακα φιαλῶν τῆς ΠΕ περιόδου, BCH 84, 1960, σ. 714. HERMANN, ἔ.ἀ. σ. 25 καὶ 34. E. KUNZE, AD 1961/62 (Χρονικά), σ. 109, πίν. 122.

² HERMANN, ἔ.ἀ. σ. 17 καὶ ὑποσ. 64. U. JANTZEN, Olympia in der Antike, Ausstellung Essen 1960, σ. 16.

³ Μὲ τὴν δεινρολατρείαν πρέπει ἴσως νὰ συνδέσωμεν τοὺς ἐκ δρυὸς κίονας τοῦ Ἡραίου τῆς Ἄλτεως, εἰς τῶν ὁποίων διετηρεῖτο εἰς τὸν ὀπισθόδομον μέχρι τῶν χρόνων τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ (V 16, 1). Ὁ Οἰνόμαος ἐπίσης δυνατὸν νὰ σημαίνει τὴν δεινρολατρείαν, συμφώνως πρὸς παράλληλον μῦθον περὶ τοῦ ἀγῶνος τοῦ Κλίτου καὶ τοῦ Δ ρ ὕ α ν τ ο ς διὰ τὴν Θερῆσαν Παλλήνην, ἀπολήξαντος εἰς τὸν φόνον τοῦ Δρύαντος ὑπὸ τοῦ Κλίτου καὶ τῆς Παλλήνης (A. B. COOK, Class. Rev. 1903, σ. 270-271). Εἰς τὸ κέντρον τῆς Ἄλτεως εἶδεν ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (V 20, 6) ξύλινον κίονα, προστατευόμενον διὰ στέγης ἐπὶ κίωνων, λείψανον ἐκ τοῦ ὑπὸ τοῦ Διός κερραυωθέντος οἴκου τοῦ Οἰνομάου, πιθανῶς δρύινον, ἔνεκα τῆς διατηρήσεώς του μέχρι τοῦ 2^{ου} μ.Χ. αἰ. (Πρβλ. καὶ τὸ ναόσχημον μνημα, πιθανῶς τοῦ Ὁξύλου, εἰς τὴν ἀγορὰν τῶν Ἡλείων, ἐνθα κτίσμα ἄνευ τοῦ

χωρῶν, τοῦ ὁποίου ἡ ὄροφῆ ἐφέρετο ἐπὶ δρυῖνων κίωνων, ΠΑΥΣ. VI 24, 9.) Περὶ τῆς σχέσεως τοῦ κίονος τούτου μὲ τὴν κιονολατρείαν ἰδὲ σχετικὴν βιβλιογραφίαν εἰς HERMANN, ἔ.ἀ. σ. 23, ὑποσ. 88.

⁴ Εἰς τὸ γεγονός ἐπίσης, ὅτι ὁ τάφος τοῦ Οἰνομάου ἔκειτο ἐκτὸς τῆς Ἄλτεως, πέραν τοῦ Κλαδέου (ΠΑΥΣ. VI 24, 9), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ Πελόπιον εἰς τὸ κέντρον τοῦ Ἱεροῦ, ὑποκρύπτεται ἀντίθεσις τῆς λατρείας τοῦ Πέλοπος ἔναντι τῆς παλαιότερας (πρβλ. τοὺς τάφους τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τοῦ Αἰγίσθου ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου τῶν Μυκηνῶν).

⁵ Τοιοῦτο χάσμα, τὸ μέγαρον, σχετιζόμενον μὲ τὴν λατρείαν τῆς Γῆς, διεπιστώθη ἐπίσης εἰς τὴν Δωδώνην, ὡς καὶ προϊστορικὴ ἔστι μὲ τέφραν, ΒΔ. τοῦ ναῖσκου.

⁶ Περὶ τοῦ ὕμνου εἰς Δωδώνην τοῦ Πινδάρου, ἰδὲ ἀνωτ. σ. 169, ὑποσ. 1.

⁷ Φωνῶν ἀκούειν ψευδέων ἄγνωστον (ΠΙΝΔ. Ὀλ. VI 122 κ.ἐξ.).

⁸ Πρβλ. καὶ HERMANN, ἔ. ἀ. σ. 11 καὶ ὑποσ. 46. Ἀντιθέτως ὁ FR. WILLEMSEN, JdI 70, 1955, σ. 85 κ. ἐξ., ἀποκρούει τὴν σχέσιν τοῦ δελφικοῦ τρίποδος πρὸς τὰς μαντείας.

Εἰς ταῦτα δυνάμεθα τέλος νὰ προσθέσωμεν καὶ τὰς ἀπὸ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων λοιπὰς ἀντιστοιχίας, ὀφειλομένας πιθανῶς εἰς ἀποίκους Ἑλλείους (ἀνωτ. σ. 126).

*
* *

Τὸ Ἱερόν διετήρησε τὴν ἀρχέγονον μορφήν τῆς ὑπαίθρου λατρείας ὄχι μόνον μέχρι τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ὅτε τοῦτο περιεβάλλετο ὑπὸ τριπόδων, ἀλλὰ καὶ βραδύτερον, ὅτε ὁ χῶρος τῆς λατρείας περιεκλείσθη ἐντὸς στοῶν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} αἰῶνος. Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἐν Δωδώνῃ καὶ ἀλλαγῶν προκύπτει ὅτι ἡ χειροποίητος κεραμεικὴ τῆς 3^{ης} - 2^{ας} π.Χ. χιλιετηρίδος διετηρήθη μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Ἡ συντηρητικότης αὕτη τῶν Ἑπειρωτικῶν φύλων ἐξηγεῖ διατὶ πολλοὶ κλασσικοὶ Ἕλληνες (ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ II 80,5-6) ἐθεώρουν τοὺς Ἑπειρώτας βαρβάρους καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κλασσικῆς ὠριμότητος τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ (Παρθενῶν, τραγῳδία, φιλοσοφία). Βεβαίως ἐνταῦθα ἡ λέξις *βάρβαρος* δὲν ἔχει ἐθνολογικὴν ἔννοιαν, ἀλλ' εἶναι δηλωτικὴ τοῦ τρόπου βίου καὶ πολιτισμοῦ¹. Τὴν βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν πρωτογόνων τούτων Ἑλλήνων μαρτυρεῖ ἐπίσης καὶ ἡ ἀπουσία ἐκ τοῦ Ἱεροῦ παντὸς λειψάνου μονίμου οἰκοδομῆς, ἀρχαιότερου τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. Οὐδὲν τεμάχιον κεράμου στέγης εὐρέθη ἀρχαιότερον τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ.², διότι μέχρι τότε οἱ κάτοικοι τῆς Δωδώνης κατώκουν εἰς καλύβας, κατεσκευασμένας ἐξ εὐφθάρτων ὑλικῶν. Τοιαύτης καλύβης ἐλλειψοειδοῦς σχήματος, οὐχὶ ἀρχαιότερας τοῦ πρώτου ναοῦ, λείψανα εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹ (πίν. 2 κ-κ5). Εἰς τοιαύτας καλύβας διαιτῶμενοι οἱ ἱερεῖς τοῦ μαντείου ἔζων πράγματι πρωτογόνως. Τοῦτο ἴσως ἐξηγεῖ τὸν ὁμηρικὸν χαρακτηρισμὸν τῶν ἱερέων τούτων (Ἰλ. II 233 κ.ἑξ.), *ἀμφὶ δὲ Σελλοὶ σοὶ ναίουσ' ὑποφῆται ἀνιπτοποδες χαμαιεῦναι*.

Συνήθως ἡ ἀνιπτοποδία θεωρεῖται ἀσκητικὴ προᾶξις βαρβαρικῆ, ἄγνωστος εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν λατρείαν. Ὁ συλλογισμὸς περιέχει λῆψιν ζητουμένου. Γνωρίζομεν μερικῶς μόνον τὴν ἱεροτελεσίαν τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν χρόνων, ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἀρχαιότεραν καὶ τὴν προϊστορικὴν. Εἰς τὴν Δωδώνην διεπιστώσαμεν τὴν ὑπαρξιν πολλῶν ἀρχαιοτάτων ἐπιβιώσεων, ὡς τοιαύτην δὲ δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν καὶ τὴν ἀνιπτοποδίαν τῶν ὑποφητῶν τοῦ θεοῦ. Ἄλλωστε ἀνάλογοι θρησκευτικαὶ συνήθειαι ἀσκητικῆς ἕξεως δὲν εἶναι ἄγνωστοι εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Τὴν ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου καὶ τὸν λόγον τῆς διατηρήσεώς του ἀνεπτύξαμεν ἀνωτέρω³.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν βᾶσις εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν περὶ βαρβαρικῆς Δωδώνης. Ὁ μελετῶν τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῆς λατρείας σχηματίζει τὴν πεποίθησιν ὅτι συναναστρέφεται πανάρχαιον θρησκευτικὸν χῶρον, ὅπως καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἀρχαιότατα ἑλληνικὰ Ἱερά, καὶ ὅτι συνδιαλέγεται μὲ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, χωρὶς τὴν παραμικρὰν ὑποψίαν περὶ βαρβαρικῆς καταβολῆς ἢ ἐπιμειξίας του.

Ἄλλ' ἐὰν τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν ἑλληνικόν, δυσκόλως δύναται

¹ Ὁ Πρὸδικος (ΠΛΑΤ. Πρωταγόρας, 341c) χαρακτηρίζει ἐπίσης τὴν λεσβιακὴν διάλεκτον *βάρβαρον*, ὁμιλῶν περὶ τοῦ Δεσβίου Πιπτακοῦ, *ἄτε λέσβιος ὢν καὶ*

ἐν φωνῇ βαρβάρῳ τεθραμμένος.

² Ἴδὲ ἀνωτ. σ. 114, ὑποσ. 1.

³ Ἀνωτ. σ. 29, ὑποσ. 4.

νά εϋσταθήση και ὁ χαρακτηρισμός του ὡς ἑλληνικῆς νησίδος ἐν μέσῳ βαρβάρων. Διότι δύο ὑποθέσεις εἶναι δυναταί: ἢ ἐσεβάσθησαν οἱ βάρβαροι τὴν ἱερότητα τοῦ χώρου ἢ ὄχι. Εἰς τὴν τελευταίαν ὁμως περίπτωσιν γεννᾶται ἡ εὐλογος ἀπορία: ἦτο δυνατόν νά ἐπιζήσῃ ἑλληνικὸν Ἱερόν μεταξὺ βαρβάρων ἐπὶ δύο τοῦλάχιστον χιλιετηρίδας και νά ἀνέχωνται οἱ τελευταῖοι οὗτοι τὴν διὰ μέσου τῆς χώρας των συχνὴν ἐπικοινωνίαν τῶν Ἑλλήνων μὲ τὸ ἀλλόφυλον πρὸς αὐτοὺς Ἱερόν; Τὰ ποικίλα χαλκᾶ εὐρήματα ἀπὸ τοῦ 8^{ου} π.Χ. αἰ. τοῦλάχιστον μαρτυροῦν περὶ τῆς συνεχοῦς ἐπικοινωνίας τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος. Ἄν πάλιν οἱ βάρβαροι ἐσεβάσθησαν τοῦτο, τότε ποῦ εἶναι τὰ ἀπτὰ δείγματα τοῦ σεβασμοῦ των τούτου; Διότι τὰ πλεῖστα τῶν εὐρημάτων εἶναι ἑλληνικά, τὰ δὲ βορείου προελεύσεως ἀφιερῶματα, ὀφειλόμενα εἴτε εἰς βαρβάρους προσκυνητὰς εἴτε εἰς βορείους Ἑλληνας, εἶναι ἐλάχιστα. Ἡ εἰκὼν τῶν εὐρημάτων δὲν εἶναι διάφορος τῶν ἀφιερῶμάτων τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν Ἱερῶν, ὅπου ἐπίσης εὐρίσκωμεν βορείου τύπου εὐρήματα.

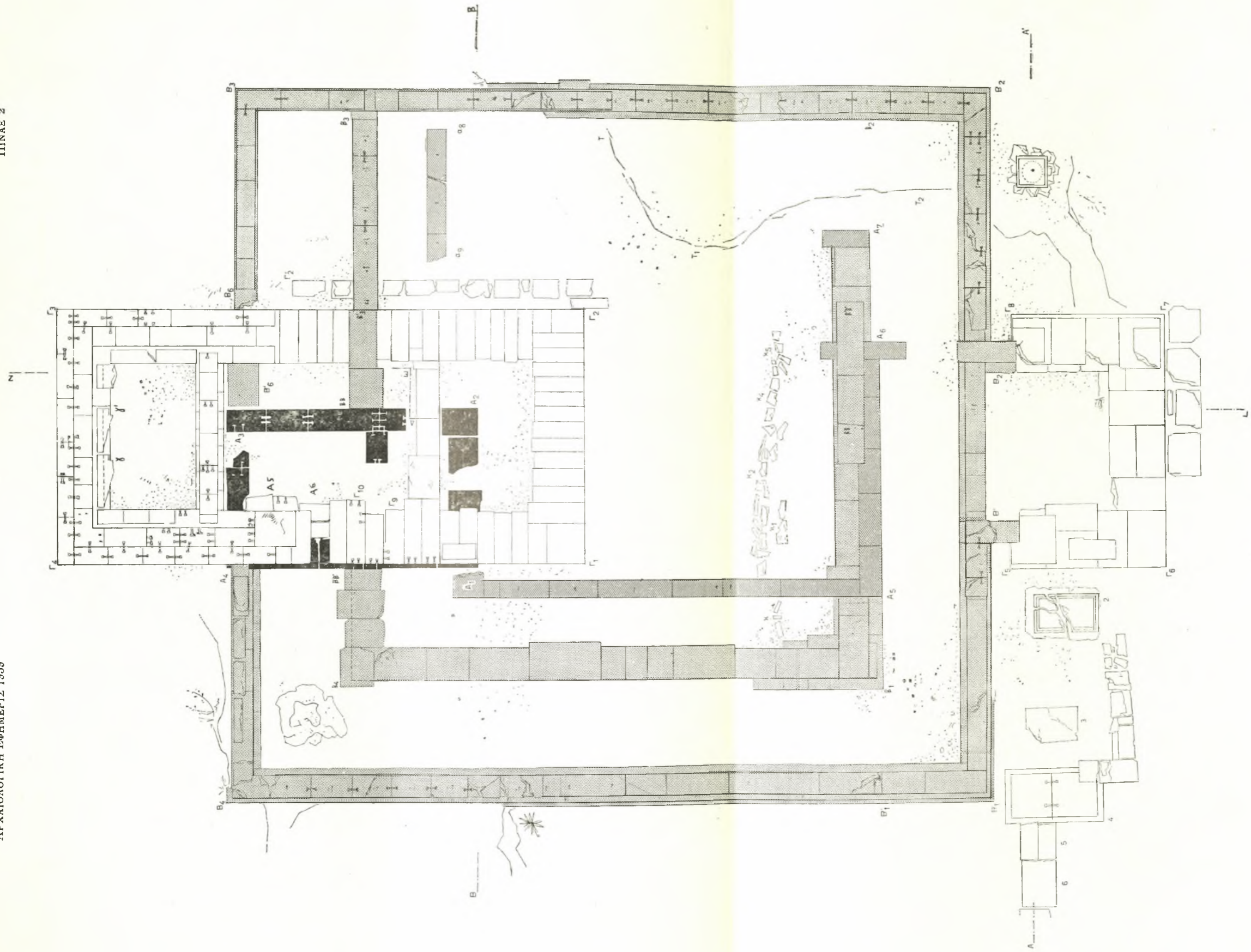
Δὲν δυνάμεθα λοιπὸν νά συμφωνήσωμεν οὔτε πρὸς τὴν ἄποψιν περὶ βαρβαρικῆς Δωδώνης οὔτε πρὸς τὴν ἄποψιν περὶ νησίδος ἑλληνικῆς. Τὰ πέριξ τῆς Δωδώνης Ἡπειρωτικὰ φύλα, οἱ Θεσπρωτοί, ὑπῆρξαν οἱ προϊστορικοὶ Ἑλληνες κάτοικοι τῆς Ἡπείρου, περιορισθέντες ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς μεγάλης εἰσβολῆς (1200 π.Χ. περίπου) ἀπὸ τῆς Δωδώνης μέχρι τοῦ Ἰονίου¹. Κλάδος τοῦ μεγάλου τούτου φύλου οἱ Θεσσαλοὶ, κατέχοντες τὰ ἀνατολικά διαμερίσματα τῆς Ἡπείρου, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἄλλα μικρότερα Ἡπειρωτικὰ φύλα², κατέφυγον ἐξ αἰτίας τῆς εἰσβολῆς εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀποκληθεῖσαν Θεσσαλίαν (ΗΡΟΔ. VII 176). Ἡ μορφή λοιπὸν τοῦ Ἱεροῦ, ἡ ἱστορία τῆς λατρείας, τὰ ἱερά σύμβολα τοῦ Διὸς και τῆς Διώνης, αἱ προϊστορικαὶ ἐπιβιώσεις, ὁ χαρακτήρ τῆς λατρείας, τὰ ὀνόματα Νάιος, φηγός, Διώνη, οἱ μῦθοι μαρτυροῦν περὶ τῆς ἀναμφισβητήτου ἀρχαιοτάτης ἑλληνικότητος τοῦ Ἱεροῦ³.

1 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 130, 141, 144-45.

2 Αὐτ. σ. 114 κ.ἐξ.

3 Τὴν περὶ τῆς ἐθνικότητος τῶν ἀρχαίων Ἡπειρωτῶν σχετικὴν βιβλιογραφίαν και προσθέτους παρατηρήσεις ἰδὲ παρὰ Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, La migration, σ. 260 κ.ἐξ. Πρβλ. και Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, ΑΕ 1956, σ. 146 κ.ἐξ.

¹Ἰδία ἰδὲ τὴν πρόσφατον μελέτην τοῦ Ε. ΛΕΡΟΡΕ, Recherche, σ. 66-108. Τὴν ἑλληνικότητα τῶν θρησκευτικῶν και μυθολογικῶν παραστάσεων τῶν Ἡπειρωτῶν διαπιστώνει ἐπίσης ὁ Ρ. ΦΡΑΝΚΕ, Die antiken Münzen, σ. 94-97, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συμβόλων ἐπὶ τῶν Ἡπειρωτικῶν νομισμάτων.

Κάτοπις ύπαρχούσης καταστάσεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας.